

In deze rubriek wordt het palet aan theoretische stromingen en theoretische oriëntaties in kwalitatieve onderzoeksbenaderingen belicht. Redacteur voor deze rubriek is Fijgje de Boer: fijgjededeboer@chello.nl.

Participatief onderzoek: een overzicht

Adri Smaling

Participatief onderzoek is empirisch onderzoek waarin betrokkenen (*stakeholders*), zoals onderzochten, opdrachtgevers, initiatiefnemers, benutters, implementeerdere, degenen die voor- of nadeel van het onderzoek kunnen ondervinden, deelnemen als medeonderzoekers (*co-researchers*). Soms worden alle deelnemers, dus inclusief de professionele of primaire onderzoekers (*primary researchers*), als medeonderzoekers aangemerkt om te benadrukken dat het in dit onderzoek om samenwerking (*participation, co-operation of collaboration*) gaat. Ik duid hier gemakshalve alleen de niet-professionele onderzoekers aan als medeonderzoekers. Iedereen, elke deelnemer, neemt in meerdere of mindere mate deel aan de formulering van de probleemstelling (vraag- en doelstelling), de opzet waarmee die probleemstelling wordt aangepakt, en de uitvoering van het onderzoek, met name het verzamelen van gegevens, het analyseren ervan en de rapportage. De medeonderzoekers hebben hun eigen expertise op het terrein van het onderzoek, nemen deel aan de diverse beslissingsprocessen en dragen daarvoor ook samen met alle andere onderzoekers verantwoordelijkheid. Juist hierin verschilt 'participatief onderzoek' van 'participerende observatie'. Bij dat laatste neemt de onderzoeker, de participerende observeerder, weliswaar in zekere mate deel aan het leven of de alledaagse gang van zaken bij onderzochten, openlijk of onder geheimhouding, maar de onderzochten doen niet mee als medeonderzoekers; de onderzochte formuleert niet mee en is ook niet verantwoordelijk voor dat wat onderzocht wordt of hoe het onderzoek opgezet en uitgevoerd wordt. Dat doet alleen de professionele onderzoeker.

De redenen om voor participatief onderzoek te kiezen zijn divers. Op deze plek maak ik onderscheid tussen meer *kennisgericht* en meer *praktijkgericht* participatief onderzoek. Het kennisgerichte participatieve onderzoek dient ter beschrijving en/of verklaring van verschijnselen. Als verklaring vooropstaat, kan men ook van theoriegericht onderzoek spreken. Ik vat in dit artikel 'kennisgericht' overkoepelend op. Het gaat om onderzoeksterreinen, -onderwerpen en probleemstellingen waarover onderzochten en andere betrokkenen niet alleen informatie kunnen verstrekken, maar ook inzichten en alledaagse praktijktheorieën kunnen hebben ontwikkeld of nog kunnen ontwikkelen in gesprekken met andere (mede)onderzoekers. Aldus ontwikkelde kennis en inzicht zijn dan een zaak van coproductie en cocreatie, zo zegt men; men spreekt wel van *co-generative knowledge*. Op deze wijze kan ervaringsdeskundigheid van medeonderzoekers in het onderzoek een belangrijke rol krijgen. Voorts mag ook verwacht worden dat deze kennis en dit inzicht veel meer benut kunnen worden door onderzochten en andere betrokke-

nen. Zij waren immers participanten in het onderzoek. Benuttingswaarde als motief om voor participatief onderzoek te kiezen geeft aan dat – zelfs als het onderzoek kennisgericht is – er steeds een doelstelling van praktische aard meespeelt. Maar deze praktische doelstelling is niet dominant; de doelstelling van vermeerdering van kennis en inzicht is bepalend. Ik zal in de volgende paragraaf twee vormen van kennisgericht participatief onderzoek bespreken: *coöperatief onderzoek* en *heuristisch onderzoek*.

Het praktijkgerichte participatieve onderzoek wordt meer gedomineerd door een praktische doelstelling. Deze heeft invloed op de keuze van het onderwerp, de probleemstelling, de opzet en de methoden voor verzameling en analyse van gegevens. In deze beïnvloeding kunnen gradaties worden onderscheiden. Vormen van participatief onderzoek waarin een praktische doelstelling dominant is, maar de relatie tussen onderzoek en verandering van praktijk wat losjes, zijn *responsief onderzoek* en *domeinspecifiek participatief onderzoek*. Vormen van participatief onderzoek waarin de relatie tussen onderzoek en verbetering van beleid en andere praktijken veel nauwer is, zijn *participatief of responsief evaluatieonderzoek* en *participatief handelingsonderzoek*. Deze nauwere relatie tussen onderzoek en praktijk houdt een sterk sturende invloed van het onderzoek op de praktijk in.

Natuurlijk kunnen ook andere vormen van praktijkgericht onderzoek op participatieve wijze worden opgezet en uitgevoerd, bijvoorbeeld diagnostisch, ontwikkelings- en interventieonderzoek. Ik beperk me hier echter tot vormen die expliciet en frequent in de literatuur besproken worden. Voorts wil ik benadrukken dat ook het meest praktijkgerichte onderzoek tal van kennisclaims bevat. Deze kennisclaims moeten eveneens worden onderbouwd, zodat de kwaliteitseisen voor praktijkgericht onderzoek ook deze kennisaspecten moeten aangaan.

Kennisgericht participatief onderzoek: coöperatief onderzoek

De term en het idee van coöperatief onderzoek is vooral opgeworpen en ontwikkeld door John Heron (zie onder meer Heron, 1971; 1981; 1996). Al spoedig werkte hij samen met Peter Reason (zie bijvoorbeeld Reason, 1981; 1994). Deze vorm van participatief onderzoek wordt behalve door het participatieve karakter, ook gekenmerkt door de integratie van vier kennisvormen: propositionele kennis, praktische kennis, experiëntiële kennis en presentatieve kennis. Deze kennisvormen hebben niet alleen een epistemologische betekenis, maar ook een methodologische. Ze worden immers weleens als facetten van of fasen in een onderzoek besproken (zie Heron, 1996; Reason, 1998). Een concreet voorbeeld van zo'n fasering zien we in het boek *Sacred Science* van Heron (1998) over spiritueel leven. De vier genoemde kennisvormen kunnen als volgt worden gekenschetst. Propositionele kennis is geformuleerd in beweringen die waar of onwaar zijn, of een graad van waarschijnlijkheid of aannemelijkheid hebben. Deze talige, discursieve kennis is gebruikelijk in de wetenschap. Praktische kennis is een weten over hoe je handelt, moet handelen, je moet gedragen of praktische problemen weet op te lossen. Deze kennis is niet per se in taal geformuleerd. Experiëntiële kennis vormt bij Heron en Reason de basis. Het is de persoonlijke kennis die berust op persoonlijke ervaring, beleving en verwerking. Deze kennisbasis vormt een fenomenologische grondslag van wetenschappelijk onderzoek

zoals opgevat binnen de coöperatieve benadering. Presentationele kennis, tenslotte, wordt ontwikkeld door de kennis en inzichten op diverse manieren te presenteren: woord, gebaar, foto's, video, tekeningen, diagrammen, muziek, plastic, enzovoort. Het gaat hier niet alleen om de representatie van een werkelijkheid en ook niet alleen om de communicatie met anderen, maar vooral ook om een eigen dimensie van kennis en inzicht. Deze wordt al presenterend binnen het onderzoek opgedaan, ontwikkeld en met de andere drie kennisvormen geïntegreerd.

Zowel Heron als Reason schenkt veel aandacht aan allerlei vormen van validiteit en aan procedures om validiteit na te streven. Als voorbeeld noem ik het criterium van 'kritische subjectiviteit' (zie bijvoorbeeld Reason, 1998: 267). Er wordt ook wel over 'challenging uncritical subjectivity' gesproken (zie Heron, 1996: 57 en 145). Het gaat hier zowel om kritische zelfreflectie van de individuele onderzoeker als om een kritische dialoog tussen de deelnemers. De bedoeling is om allerlei vervormingen, dwalingen en tekortkomingen op zowel individueel als intersubjectief niveau zoveel mogelijk onschadelijk te maken. De samenwerking tussen onderzoekers op zich is dus niet heilig, maar moet aan externe eisen voldoen en daaraan getoetst worden. Een procedure daarvoor is het organiseren van een bijeenkomst waarin een of meerdere deelnemers de rol van 'advocaat van de duivel' spelen. Zij kunnen op allerlei mogelijk zwakke punten in het onderzoek wijzen, op lacunes in de samenwerking, maar ook op de kennisaanspraken die zijn gemaakt.

Kennisgericht participatief onderzoek: heuristisch onderzoek

Sommigen noemen 'heuristisch onderzoek', zoals beschreven in Douglass en Moustakas (1984) en Moustakas (1967, 1990), als een van de oorsprongen van participatief onderzoek (zie bijvoorbeeld Patton, 1990, 2002). Heuristisch onderzoek is gericht op de 'ontdekking' van de betekenis en aard van de diepere persoonlijke ervaringen van iemand. Moustakas, die dit type onderzoek verder heeft ontwikkeld, onderscheidt zes onderzoeksfasen. Typerend is vooral de tweede fase, de fase van *onderdompeling*, waarin het onderzoeksthema en de onderzoeksvraag echter toch richtinggevend blijven. 'The researcher is alert to all possibilities for meaning and enters fully into life with others wherever the theme is being expressed or talked about (...). Virtually anything connected with the question becomes raw material for immersion, for staying with, and for maintaining a sustained focus and concentration. (...) Primary concepts for facilitating the immersion process include spontaneous self-dialogue and self-searching, pursuing intuitive clues or hunches, and drawing from the mystery and sources of energy and knowledge within the tacit dimension' (Moustakas, 1990: 28). Voor Moustakas vormen deze onderdompeling en gerichtheid op één persoon een verschil met empirisch fenomenologisch onderzoek, dat meer op algemeenheden is gericht. Het gaat dan bijvoorbeeld over 'de chauffeur', 'de jongen', 'de schuilplaats' of 'het geheim'. Een ander verschil is dat in fenomenologisch onderzoek ervaringen worden *beschreven* in de gewone, discursieve taal, terwijl in heuristisch onderzoek ervaringen ook worden *uitgebeeld* in verhalen, gedichten, kunstvormen, dagboeken en andere persoonlijke documenten.

Heuristisch onderzoek is inderdaad participatief van aard voor wat betreft de fase van het verzamelen van gegevens. De interviews zijn in feite dialogen op basis van gelijkwaardigheid. De geïnterviewde wordt steeds ook ‘co-researcher’ of ‘participant’ genoemd. Echter, de selectie van de medeonderzoekers en de formulering van de probleemstelling komen uit de koker van de professionele onderzoeker (*primary researcher*). Daarbij komt dat de verwerking en analyse, synthese en rapportage een zaak van de primaire onderzoeker zijn en niet van de medeonderzoeker. Er kan hier dus eigenlijk niet van participatief onderzoek worden gesproken in de volle zin des woords. Overigens kan hetzelfde gezegd worden van de eigen variant van empirisch fenomenologisch onderzoek die Moustakas (1994) heeft ontwikkeld. Ook hier is de participatie door onderzochten maar zeer gedeeltelijk.

Praktijkgericht participatief onderzoek met een los verband

Het gaat hier om vormen van participatief onderzoek waarbij een praktische doelstelling dominant is, maar het verband tussen het onderzoek – met name de uitvoering ervan en de resultaten – en de praktijk is niet onmiddellijk gegeven of duidelijk, maar ‘los’. Er volgen geen directe, specifieke aanwijzingen voor verbetering uit het onderzoek; evenmin wordt er binnen het onderzoeksproject doelbewust en gecontroleerd iets veranderd aan bestaande praktijken. Wat er precies met het onderzoek wordt gedaan, wordt apart uitgemakt.

Responsief onderzoek

Tineke Abma en Guy Widdershoven zetten in hun boek *Responsieve methodologie. Interactief onderzoek in de praktijk* (2006) uiteen wat naar hun mening onder responsief onderzoek moet worden verstaan. Zij doelen niet exclusief op evaluatie- of handelingsonderzoek, maar hun methodologie is wel praktijkgericht. In hun Voorwoord zeggen de schrijvers: ‘Het gaat in dit boek niet alleen om onderzoek ten behoeve van theorievorming, maar ook, en vooral, om onderzoek voor de praktijkverbetering’. De praktijkgerichtheid mag ook blijken uit het feit dat deze methodologie zwaar leunt op het boek van Guba en Lincoln (1989) dat over een nieuwe vorm van evaluatieonderzoek gaat, welke Abma en Widdershoven ook als responsief typeren. Verder leunt dit boek op het proefschrift van Abma (1996) over responsief evalueren. *Responsieve methodologie* van Abma en Widdershoven (2006) bestrijkt een breder terrein van onderzoek doordat het zich niet beperkt tot evaluatieonderzoek. Verder benadrukken zij veel sterker dan Guba en Lincoln (1989) de rol van de dialoog (zie p. 69 e.v.), en in verband hiermee, het belang van een narratieve benadering. De deelnemers aan het onderzoek vertellen elkaar verhalen (p. 49 e.v.). De koppeling van het dialogische en het narratieve karakter komt bijvoorbeeld tot uiting in de kenschetsing van de dialoog tegenover de discussie. Abma en Widdershoven (2006) kiezen voor dialoog in plaats van discussie – zij noemen hun vorm van participatief onderzoek dan ook wel ‘dialogisch onderzoek’ –, waarbij zij de discussie als een competitieve ontarding ervan zien. Een van de onderscheidingen is dat de discussie gekenmerkt zou worden door ‘argumentatieve rationaliteit’ en de dialoog door ‘narratieve rationaliteit’. Hoe belangrijk zij de rol van de dialoog vinden, komt goed naar voren wan-

neer zij zeggen dat responsief onderzoek in zekere zin objectief is (p. 171 e.v.). Met 'objectief' bedoelen ze dan: navolgbaar qua beslissingen en handelingen, tot stand gekomen door deelname van belanghebbende partijen aan het onderlinge gesprek dat een dialogisch-hermeneutisch proces is en met betrokkenheid van de professionele onderzoeker bij alle belanghebbende partijen. Het voorwerp van onderzoek wordt hier verregaand binnen het intersubjectieve getrokken. Elders heb ik kritisch commentaar hierop gegeven (Smaling, 2008).

Domeinspecifiek participatief onderzoek

Onder domeinspecifiek participatief onderzoek versta ik hier participatief onderzoek op een bepaald maatschappelijk gebied: gezondheidszorg, welzijnswerk, buurt- en wijkopbouw, opvoeding, onderwijs, geestelijke begeleiding, enzovoort. Dergelijk onderzoek kan natuurlijk ook responsief of coöperatief of nog anders van aard zijn, maar in de literatuur komen nogal eens termen voor als *health research*, *community-based research*, jeugdonderzoek, enzovoort. Daarom stop ik ze hier toch maar in een aparte groep. Als voorbeeld neem ik de bundel *Participatief jeugdonderzoek* (2003) onder redactie van Micha de Winter en Marieke Kroneman. De praktijkgerichtheid mag onder meer blijken uit de ondertitel *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek samen met kinderen en jongeren naar beleid voor de jeugd*. Tevens wordt het participatieve karakter verduidelijkt: participatief onderzoek is onderzoek samen met mensen en niet alleen over mensen. Men kan dan ook in het algemeen van praktijkgericht participatief onderzoek zeggen dat het onderzoek is over mensen, met mensen en voor mensen. Voor het domein van de jeugd bestaat zelfs een aparte variant van participatief handelingsonderzoek, namelijk 'Youth Participatory Action Research' (YPAR) (zie bijvoorbeeld Cammarota en anderen, 2008).

Net als bij het hiervoor besproken responsieve onderzoek gaat het bij De Winter en Kroneman (2003) niet per se om evaluatieonderzoek of handelingsonderzoek. Wel staat de praktische relevantie voorop. Het onderzoek is nog niet sturend, maar wordt zelf wel door de praktijk gestuurd. Opmerkelijk is dat in deze – voornamelijk pedagogische – bundel niet gerefereerd wordt aan bekende en invloedrijke auteurs als Heron, Reason, Guba en Lincoln noch aan de toch wel sterk verwante evaluatie- en handelingsonderzoekers als Abma, Boog en Coenen. Wel wordt soms verwezen naar Paulo Freire (1970) die handelingsonderzoek inzette voor de onderdrukten in Zuid-Amerika en er ook een sterk participatief karakter aan gaf met de stelling dat goed onderzoek doen gedeelde leerprocessen impliceert door alle deelnemers, waarbij wederzijds vertrouwen tussen samenwerkende en gelijkwaardige betrokkenen een noodzakelijke voorwaarde is (zie ook Coenen, 1987).

Praktijkgericht participatief onderzoek met een nauw verband

Het gaat hier over een type praktijkgericht participatief onderzoek waarbij de relatie tussen het onderzoek – met name de uitvoering en de resultaten ervan – en de praktijk veel nauwer is dan hierboven. Ik onderscheid twee groepen: evaluatieonderzoek, dat specifieke beoordelingen van en concrete aanbevelingen voor praktijken oplevert en hande-

lingsonderzoek waarbij een sociale praktijk al doelbewust en gecontroleerd veranderd wordt binnen en door het onderzoeksproces.

Participatief en responsief evaluatieonderzoek

De eerste aanzetten voor participatief evaluatieonderzoek vindt men bij auteurs die de benuttingswaarde van de resultaten en conclusies van het evaluatieonderzoek willen vergroten. De bekendste vertegenwoordiger is Michael Quinn Patton (1977). De term 'participatieve evaluatie' komt trouwens ook al voor in Feuerstein (1986) en in PACT (1986). Patton (1986: 53) zegt: 'What fundamentally distinguishes utilization-focused evaluation from other approaches is that the evaluator does not alone carry this burden for making choices about the nature, purpose, content, and methods of evaluation. These decisions are shared by an identifiable and organized group of intended users. They are "organized" in that they are brought together, face to face if at all possible, as a group or task force to work with the evaluator and participate in making decisions about the evaluation.' Het argument om voor participatie door 'stakeholders' (p. 43 e.v.) te kiezen is hier nog een kwestie van verwerven van meer valide kennis en inzicht in de beleefde wereld van anderen en bovendien de grotere kans dat de resultaten en de conclusies van het evaluatieonderzoek ook benut zullen worden door belanghebbenden. Later spelen bij de keuze voor participatieve evaluatie nadrukkelijker ethische, ideologische en politieke argumenten een rol. Het gaat dan ook om meerdere betrokkenen een stem te geven vanuit de norm van democratisering van evaluatieonderzoek en voorts vanuit het motief van *empowerment* van personen en groepen. We zien dit bijvoorbeeld bij Jennifer Greene (1997).

Responsieve evaluatie, als speciale vorm van participatieve evaluatie, was aanvankelijk ook meer epistemologisch of pragmatisch gemotiveerd. We zien dat bijvoorbeeld in Stake (1975) die meestal wordt genoemd als degene die de term en het concept het eerst heeft uitgewerkt. Maar bij Guba en Lincoln (1987) is er al sprake van een expliciete normatieve, ideologische motivering voor responsieve evaluatie. In haar proefschrift *Responsief Evalueren* (1996) steunt Tineke Abma voornamelijk op de ideeën van Guba en Lincoln (1987), hoewel zij ook kritiek heeft. Zij legt niet alleen verband met sommige postmoderne filosofen, maar is ook van mening dat Guba en Lincoln op het methodologische vlak toch nog te veel waarde hechten aan wat zij noemt 'argumentatieve rationaliteit'. Ze kiest voor een meer narratieve lijn die al was uitgezet door Stake (1975) en Schwandt (1990). De 'claims, concerns and issues' van de 'stakeholders' moeten aan de orde gesteld worden in de vorm van verhalen, zo meent Abma (1996; zie ook Abma & Widdershoven, 2006). Dit kan wel zo zijn, maar het neemt mijns inziens niet weg dat onderzoekers hun conclusies moeten onderbouwen met deugdelijke argumenten.

Evaluatieonderzoekers laten zich ook wel inspireren door beide vormen van participatief evaluatieonderzoek. Dit is bijvoorbeeld het geval bij Edelenbos en Van Buuren (2006), waarin overigens de participatiegraad niet heel erg hoog is.

Participatief handelingsonderzoek

Het zojuist besproken participatieve (of responsieve) evaluatieonderzoek heeft al veel weg van handelingsonderzoek: in het onderzoek kan het al gaan om sociale verandering van

kleinere of grotere groepen. Het handelingsaspect van dit type evaluatieonderzoek wordt juist bevorderd door het participatieve karakter ervan: alle betrokkenen leren en veranderen alreeds door het samen ontwerpen, plannen, opzetten en uitvoeren van het evaluatieonderzoek. De verandering van sociale kenmerken en structuren is nog veel sterker aan de orde binnen een handelingsonderzoek. Hier is sociale verandering de focus. Een ander verschil is dat in evaluatieonderzoek iets geëvalueerd kan worden, een of ander programma, een werkwijze of beleid, dat niet in het onderzoek tot stand is gebracht, maar daarbuiten al bestond en ook al veel eerder. Evaluatieonderzoek dat ook altijd binnen een handelingsonderzoek moet plaatsvinden, heeft daarentegen steeds betrekking op de handeling die binnen dat onderzoek wordt verricht.

De laatste decennia heeft elke vorm van handelingsonderzoek wel participatieve trekken. De ene vorm meer dan de andere of in andere fasen van het onderzoek (zie bijvoorbeeld Greenwood & Levin, 1998; Boog, 2007). Maar dit neemt niet weg dat er een stroom van literatuur bestaat die expliciet over 'participatief handelingsonderzoek' of 'participatory action research' (PAR) gaat (zie onder meer Cammarota & Fine, 2008; Kemmis & McTaggart, 2005; McIntyre, 2008; McTaggart, 1991a en b; 1997; Patton, 2002; Selener, 1997; Wadsworth, 1998; Whyte, 1991). Het participatieve karakter, dat in PAR sterk aanwezig is, komt ondermeer tot uitdrukking in de inwisseling van het S-O-model (Subject-Object-model) van de verhouding tussen onderzoeker en onderzochte voor het S-S-model (subject-subjectmodel; zie bijvoorbeeld Tromp, 2004.) De onderzochten zijn medeonderzoekers op basis van wederzijdse erkenning van elkaars expertise, wederzijds vertrouwen en gedeelde leerprocessen, waarbij geproduceerde kennis en inzicht een zaak zijn van cogeneratie, coproductie en cocreatie. Overigens heb ik in Smaling (2008) een lans gebroken voor een integratie van de twee modellen. Men zou dat derde model het SOS-model kunnen noemen.

In Nederland is het zogenoemde exemplarische handelingsonderzoek ontwikkeld. Het eerst door Harry Coenen (1987) en later ook door Ben Boog (zie bijvoorbeeld Boog, 2007). Coya Tromp (2004) heeft het exemplarisch handelingsonderzoek van een nadere wetenschapsfilosofische onderbouwing voorzien. In de beginfase is dit type handelingsonderzoek niet sterk participatief van karakter, maar in de latere fasen wel. Het participatieve karakter blijkt ook uit de door Coenen (1987) opgeworpen en ontwikkelde kwaliteitseis voor handelingsonderzoek: wederzijdse adequaatheid. Onderzoekers en onderzochten, de medeonderzoekers, maken zich aan elkaar verstaanbaar en begrijpelijk door elkaars taal te begrijpen, de eigen taal te verhelleren of aan te passen; voorts komen zij via gesprekken, op voet van gelijkheid, tot de gezamenlijke mening dat de te onderzoeken werkelijkheid adequaat wordt begrepen. Boog et al. (2000) bouwen 'wederzijdse adequaatheid' uit tot een omvattend construct zodat ook traditionele criteria als betrouwbaarheid en validiteit er een plaats in hebben.

Tot slot

In het korte bestek van dit overzichtsartikel over participatief onderzoek konden verschillende aspecten niet aan de orde komen. Ik denk aan de verschillende filosofische achtergronden die bij de diverse onderzoeksvormen een impliciete of expliciete rol kunnen

spelen. Hierbij komt de vraag op in hoeverre een onderzoeksbenadering paradigmatisch of pragmatisch kan worden opgevat. Met andere woorden, in hoeverre is een participatieve onderzoeksbenadering in een meer algemene zin de betere sociaalwetenschappelijke aanpak en in hoeverre is deze alleen voor bepaalde, concrete probleemsituaties meer geschikt? Vervolgens spelen bij de keuze voor participatief onderzoek in meerdere of mindere mate evaluatieve of ideologische motieven een rol. Verder denk ik aan de verschillende normen voor methodologische kwaliteit en de problematiek rond subjectiviteit, intersubjectiviteit en objectiviteit. Ook de aard en de gradatie van de participatie zijn een onderwerp. Deze thematieken verdienen echter een afzonderlijke behandeling.

Literatuur

Abma, T. (1996). *Responsief evalueren. Discoursen, controversen en allianties in het postmoderne*. Delft: Eburon.

Abma, T. & Widdershoven, G.A.M. (2006). *Responsieve methodologie. Interactief onderzoek in de praktijk*. Den Haag: Uitgeverij LEMMA.

Boog, B. (2007). Handelingsonderzoek of action research. *KWALON* 34, (12): 13-19.

Boog, B., Van der Meer, D. & Polstra, L. (2000). Handelingsonderzoek: hoe doe je het? In F. Wester, A. Smaling & L. Mulder (red.), *Praktijkgericht kwalitatief onderzoek* (pp. 140-154). Bussum: Coutinho.

Cammarota, J. & Fine, M. (Eds.) (2008). *Revolutionizing education. Youth participatory action research*. New York/London: Routledge.

Coenen, H.M.J. (1987). *Handelingsonderzoek als exemplarisch leren*. Groningen: Konstapel.

Douglass, B. & Moustakas, C. (1985). Heuristic inquiry: the internal search to know. *Journal of Humanistic Psychology*, 25(3): 39-55.

Edelenbos, J. & Buuren, A. van (2006). Lerend evalueren. Een expeditieverslag. *KWALON* 31(11) 1: 27-33.

Feuerstein, M.T. (1986). *Partners in evaluation: evaluating development and community programmes with participants*. London: Macmillan.

Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Seabury.

Greene, J.C. (1997). Participatory evaluation. In R.E. Stake & L. Mabry (Eds.), *Advances in program evaluation. Vol. 3: Evaluation and the postmodern dilemma* (pp. 171-189). Greenwich, Connecticut: JAI Press.

Greenwood, D.J. & Levin, M. (1998). *Introduction to action research. Social research for social change*. Thousand Oaks: Sage.

Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. (1989). *Fourth generation evaluation*. Newbury Park: Sage.

Heron, J. (1971). *Experience and method: an inquiry into the concept of experiential research*. Human Potential Research Project, University of Surrey.

Heron, J. (1981). Philosophical basis for a new paradigm. In P. Reason & J. Rowan (Eds.), *Human inquiry: a sourcebook of new paradigm research* (pp. 19-36). Chichester: Wiley.

Heron, J. (1996). *Co-operative inquiry. Research into the human condition*. London: Sage.

Heron, J. (1998). *Sacred science. Person-centred inquiry into the spiritual and the subtle*. Ross-on-Wye: PCCS Books.

- Kemmis, S. & McTaggart, R. (2005). Participatory action research. Communicative action and the public sphere. In N. Denzin & Y. Lincoln (eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (pp. 559- 603). London: Sage.
- McIntyre, A. (2008). *Participatory action research* (Qualitative research methods series 52). Los Angeles: Sage.
- McTaggart, R. (1991a). Principles of participatory action research. *Adult Education Quarterly* 41(3): 168-187.
- McTaggart, R. (1991b). When democratic evaluation doesn't seem democratic. *Evaluation Practice* 12(1): 9-21.
- McTaggart, R. (1997). *Participatory action research: international contexts and consequences*. Albany: State University of New York Press.
- Moustakas, C. (1967). Heuristic research. In J.F.T. Bugental (Ed.), *Challenges of humanistic psychology* (pp. 100-107). New York: McGraw-Hill.
- Moustakas, C. (1990). *Heuristic research. Design, methodology and applications*. Newbury Park: Sage.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. Thousand Oaks: Sage.
- PACT. (1986). *Participatory evaluation*. New York: Private Agencies Collaborating Together.
- Patton, M.Q. (1977). *Utilization-focused evaluation*. London: Sage. (tweede editie in 1986; derde in 1997; vierde in 2008)
- Patton, M.Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Second edition. Newbury Park: Sage.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods*. Third edition. Thousand Oaks: Sage.
- Reason, P. (Ed.) (1988). *Human inquiry in action. New developments in New Paradigm Research*. London: Sage.
- Reason, P. (Ed.) (1994). *Participation in human inquiry*. London: Sage.
- Reason, P. (1998). Three approaches to participative inquiry. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Strategies of qualitative inquiry* (p. 261-291). Thousand Oaks: Sage.
- Schwandt, Th.A. (1990). *Poeticized evaluation*. Towards a redefinition of educational program evaluation. Speech given to the faculty of education at the University of Northern Colorado. Greeley, Colorado.
- Selener, D. (1997). *Participatory action research and social change*. Ithaca, NY: Cornell Participatory Action Research Network.
- Smaling, A. (2008). *Dialogo en empathie in de methodologie*. Amsterdam: HUP/SWP.
- Stake, R.E. (1975). *Evaluating the arts in education: a responsive approach*. Columbus, OH: Charles E. Merrill.
- Tromp, C. (2004). *Breedbeeld wetenschap. Een kritisch-reflexief onderzoeksmodel gebaseerd op een breed rationaliteitsbegrip*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Wadsworth, Y. (1998). What is participatory action research? *Action Research International*, Paper 2. Available on-line: www.scu.edu.au/schools/gcm/ar/ari/p-ywadsworth98.html.
- Whyte, W.F. (Ed.) (1991). *Participatory action research*. Newbury Park: Sage.

Winter, M. de & Kroneman, M. (red.) (2003). *Participatief jeugdonderzoek. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek samen met kinderen en jongeren naar beleid voor de jeugd*. Assen: Van Gorcum.